Zkoumání *sama sebe* a *sebe sama*[1, 2]

Klára DVOŘÁKOVÁ | Ústav pro jazyk český AV ČR

On the pronoun combinations *sama sebe* and *sebe sama*

Current codification describes the pronoun form *sama* as a) accusative, singular, masculine animate, b) nominative, singular, feminine, c) nominative, plural, neuter, and d) accusative, plural, neuter. However, when combined with the pronoun form *sebe* (*sama sebe* or *sebe sama*), it appears in different combinations of the grammatical case, number and gender in actual language use. Therefore, this study focuses on the usage of *sama sebe* / *sebe sama* in proofread written texts and compares the findings with codified recommendations to determine whether they align with current language norms. To achieve this, three corpora analyses were conducted: examining the combination of the pronouns following verb forms with accusative complements, following verbal nouns (which require genitive forms of complements), and following genitive prepositions. For this purpose, a corpus of contemporary written Czech SYN v12 was used. The results show that *sama sebe* / *sebe sama* is (quite) often used in ways that contradict current codification. Specifically, there are instances of uncodified combinations of grammatical gender and number forms ranging from 3.9% to 17.7% after verbs with accusative complements, 87.1% instances after verbal nouns, and 53.4% instances after genitive prepositions. Hence, the current codification should be revisited and updated in accordance with these findings.

Keywords: codification, pronoun *sám*, pronoun *se*, *sama sebe*, *sebe sama*, valency

Klíčová slova: kodifikace, *sama sebe*, *sebe sama*, valence, zájmeno *sám*, zájmeno *se*

1 Úvod

Tento článek se zabývá současným užíváním dvojice zájmen *sám* a *se* v korigované psané češtině. Konkrétně se zaměřuje na těsná spojení tvarů *sama sebe* a *sebe sama* užitá v syntaktické pozici doplnění v bezpředložkovém genitivu či akuzativu, tj. například *hledal* / *hledali* / *hledání sama sebe* / *sebe sama* (stranou tak zůstávají spojení jako *(zapomněla) sama na sebe*, *(měl pochybnosti o) sobě samém*, *(to se rozumí) samo sebou* apod.). Cílem článku je ověřit, jak často se spojení *sama sebe* nebo *sebe sama* objevují v kontextech, které neodpovídají aktuální kodifikaci, zda lze tyto výskyty považovat za noremní, a tedy zda daný jazykový prostředek neaspiruje na změnu kodifikace.

[1] Publikace vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092.

[2] Autorka vřele děkuje oběma anonymním recenzentům a redakci Naší řeči za přínosné připomínky k textu.

2 Popisy výrazu *sama sebe* / *sebe sama* v odborné literatuře

Sebe je singulárový genitivní či akuzativní tvar shodný pro všechny gramatické rody (v akuzativu se navíc užívá i kratší tvar *se*), morfologická kategorizace tvaru *sama* je složitější. Podle SSČ (2005) je *sama* tvarem a) akuz. sg. mask. an., b) nom. sg. fem., c) nom. pl. neutr., d) akuz. pl. neutr. zájmena *sám*. V souladu s tím jsou tyto tvary uvedeny i v příslušných paradigmatických tabulkách v Internetové jazykové příručce,[3] již lze považovat za nejaktuálnější kodifikační zdroj.[4] Současné kodifikaci tedy odpovídají například formulace *mlynář ztrestal sebe sama* či *žena udala sama sebe*.

Ze syntaktického hlediska plní ve větných vyjádřeních zájmeno *se* funkci předmětu a zájmeno *sám* funkci doplňku řízeného buď podmětem (pak má nominativní tvar: *hledala sama sebe*, *hledal sám sebe*), nebo předmětem vyjádřeným zájmenem *sebe* (proto má akuzativní tvar: *hledal sama sebe*, *hledala samu sebe*). Nabízí se tak otázka, zda by se toto rozlišení nemělo projevit ve slovosledu věty: nemělo by zájmeno *sám* jakožto doplněk řízený podmětem stát před zájmenem *se* (*hledala sama sebe*, *hledal sám sebe*), a naopak jakožto doplněk řízený zájmenem *se* až za ním (*hledal sebe sama*, *hledala sebe samu*)? Havránek a Jedlička (1981, s. 380) ve své České mluvnici v kapitole o doplňku konstatují, že „[p]ři slovesech se zvratným zájmenem v platnosti předmětu určuje doplněk zpravidla podmět, a proto je v 1. pádě (nebo v 7. pádě) a nikoli ve 4. pádě. Např. Poznej *sám sebe*.“ Shodu doplňkového *sám* s předmětem tedy odmítají. Obdobně píše Šmilauer (1972, s. 190) v Nauce o českém jazyku, že slovo *sám* „zdůrazňuje i zvratné zájmeno, ale neshoduje se s ním: Zapírala to *sama sobě* (nikoli: *sobě samé*)“. Naproti tomu v Novočeské skladbě ve výkladu o doplňku vyjádřeném pomocí zájmena *sám* uvádí Šmilauer (1966, s. 340) mj. příklad „[z]byl jí čas na *sebe samu*“, přičemž odlišné řešení, tj. řízení doplňku předmětem, zde můžeme vysvětlit jejich postavením po předložce. Tyto výklady a příklady potvrzují (alespoň implicitně) výše naznačenou slovoslednou tendenci. Totéž lze říci o příkladech zachycených ve Slovníku spisovného jazyka českého (SSJČ) – poznej *sám sebe* a poznej *sebe sama*. Avšak již Trávníčkova Mluvnice spisovné češtiny 2 (1951, s. 836) představuje též inverzní slovosled: „Zájmeno *sám* se vztahuje k podmětu věty a je proto náležitě v nominativě, na př.: poznej *sám sebe*,

[3] Práce používá nástroj, který poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ II (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

[4] Skloňování zájmena *sám* se věnují i mluvnice. Co se tvaru *sama* týče, některé z nich ho v určitých pádech a číslech označují za knižní: v ak. sg. mask. an. MČ2 (1986), PMČ (1995) a Mluvnice spisovné češtiny 1 (Trávníček, 1951); v ak. pl. neutr. pouze PMČ; a dokonce v gen. sg. mask. a neutr. Mluvnice spisovné češtiny 1. Stylové hodnocení nabízí i SSJČ (1960–1971), který jako knižní a zastarávající označuje *sebe sama* – podobně jako poslední zmíněná mluvnice – nejen ve tvaru ak. sg. mask. an., ale i ve tvaru gen. sg. mask. an. Podrobněji k užití *sama sebe* / *sebe sama* jakožto genitivního tvaru viz dále.

poznejme *sami sebe* […]. V knižním jazyce se někdy chápe *sám* za doplněk ke zvratnému zájmenu, k předmětu, a má jeho pád: poznej *sama sebe* [*sama*, jmenný muž. tvar] || poznej *sebe samého* [*samého*, tvar složený]; poznejme *samy sebe* || *sebe samé*." Také novější výklady pracují s inverzním slovosledem. Šimandl (2000, s. 176) v článku založeném na analýze jazykověporadenského materiálu píše: „Ve většině užití lze *sám* buď skloňovat v namnoze archaických tvarech a ponechat ho jako doplněk shodující se s předmětem (*viděla samu sebe*), anebo lze prezentovat *sám* v neproblematickém nominativu jako doplněk shodující se s podmětem (*viděla sama sebe*)." Obě slovosledné možnosti s odkazem na Český národní korpus uvádí Čechová et al. (2011, s. 230) a podporuje je i jedna z odpovědí jazykové poradny, publikovaná na webu ÚJČ AV ČR v rubrice zajímavých dotazů (odpověď na dotaz: Nemělo by se ve větách jako *Policisté by vlastně vyšetřovali sami sebe* psát správně *samy sebe*?). Z těchto novějších textů tedy můžeme vyvodit, že inverzní slovosled, kdy předmětem řízený doplněk tomuto předmětu předchází, lze v současnosti považovat za přijatelný.

Vraťme se nyní ke spojení tvarů *sama sebe* / *sebe sama*. V praxi se totiž kromě užití, která odpovídají kodifikaci, setkáváme nezřídka i s doklady, které jí odporují (např. *parodovali sebe sama*, přestože dle aktuální kodifikace by měl být užit složený tvar zájmena *sám*, tj. *parodovali sebe samé*; *hledání sama sebe* namísto kodifikaci odpovídajícím spojením *hledání sebe samého* / *sebe samé* / *sebe samých*). Podívejme se nyní, jak frekventovaná jsou taková užití v současné češtině.

3 Současné užívání výrazu *sama sebe* / *sebe sama* ve spojení se slovesem

Nejprve se budu věnovat případům, kdy *sama sebe* / *sebe sama* následuje po slovese s akuzativní valencí, neboť aspoň část takových užití odpovídá současné kodifikaci nebo je v souladu s doporučeními jazykové poradny ÚJČ AV ČR, např. *(muž) přesvědčil sama sebe* / *sebe sama*, *(žena) přesvědčila sama sebe* vs. *(žena) přesvědčila sebe ?sama*,[5] *(muži) přesvědčili ?sama sebe* / *sebe ?sama*,[6] a srovnám je s výskyty

[5] Otazník připojený k tvaru zájmena *sám* v tomto článku značí taková užití jmenných a složených tvarů, která neodpovídají současným kodifikačním (nebo alespoň jazykověporadenským) doporučením. Dále se užívá při slovosledném uspořádání, v němž stojí složený tvar zájmena *sám* před tvarem zájmena *se* (např. akuz. sg. fem. *samou sebe*, akuz. pl. mask. an. *samé sebe*), neboť složené tvary zájmena *sám* jsou vždy řízeny předmětem, a proto je bezpříznakové jejich umístění za tvarem *sebe*. Otazník se užívá taktéž u příznakového slovosledu, kdy doplněk podmětu následuje až po předmětu (např. *(muž) přesvědčil sebe ?sám*).

[6] Opačný slovosled, kde slovesný tvar následuje až po sledovaném spojení, jsem z analýzy vyloučila, neboť spojení *sama sebe* / *sebe sama* může být v tomto případě závislé nikoliv na slovesu, nýbrž na předcházejícím výrazu, např. *takové hodnocení sama sebe nečekali*; *Okamura za propagaci sebe sama utratil miliony*. K tomu lze doplnit, že umístění daného spojení až za slovesným tvarem je v úzu běžnější (viz VAGSČ, s. 887).

(potenciálně) konkurenčních podob, tj. s výskytem jednak náležitých jmenných tvarů (např. *sebe samu* / *samu sebe* v akuz. sg. fem.), jednak náležitých i nenáležitých složených tvarů zájmena *sám* z hlediska kodifikace (např. *sebe samého*, resp. i *?samého sebe* v akuz. sg. mask. an. vs. *sebe ?samou*, resp. též *?samou sebe* v akuz. fem. sg.). Vzhledem k tomu, že existuje velké množství sloves s akuzativní vazbou, po nichž se v praxi užívá spojení *sama sebe* / *sebe sama*, provádím analýzu jen na vybraných slovesech.

Zadáním CQL dotazu [tag="V.*"][word="sama|sebe"][word="sebe|sama"][7, 8] do korpusu SYN v12[9] jsem získala 1976 kombinací slovesných lemmat a daných dvou tvarů zájmen. V tomto seznamu se však alespoň některá slovesa opakují (ne-li přímo většina), nachází se v něm tedy např. jak *poznat sama sebe*, tak *poznat sebe sama*. Daný seznam navíc neobsahuje pouze slovesa s akuzativní vazbou – pomineme-li sloveso *být*, jež se na vrchol seznamu dostalo díky tomu, že je součástí složených slovesných tvarů (např. *téměř jsem sama sebe přemluvila*), užívají se sledovaná spojení nejčastěji po slovese s genitivní vazbou *ptát (se)* (a to jak v souladu s kodifikací: *mockrát jsem se takhle ptala sama sebe*,[10] tak v rozporu s ní: *srovnával jsem toho chlapce s dnešním mužem a ptal se sebe ?sama, proč bych neměl být jako on*). Mezi další zaznamenaná slovesa s genitivní vazbou patří např. *vážit si* (*nemohla bych si vážit sama sebe*) či *bát se* (*hluboko v srdci jsem se bála sama sebe*). Nadto seznam obsahuje kromě slovesa *být* ještě další nerelevantní výsledky, kde *sama sebe* / *sebe sama* nezávisí na bezprostředně předcházejícím slovesu, např. na slovesu *muset* (*obvykle musím sama sebe dost přemlouvat*)

---

7 Vzhledem k formě tohoto dotazu nebyly nalezeny relevantní doklady, kdy spojení *sama sebe* a *sebe sama* nenásledují bezprostředně po slovesu, např. *hledala ve Francii sama sebe*. Pokud by však byla v dotazu zahrnuta možnost obsazení několika pozic mezi slovesem a sledovanými spojeními, zvýšil by se i počet nerelevantních výsledků, např. *(o sobě) pochyboval nebo sama sebe (obviňoval)*, *viděla dokonalý obraz sebe sama*.

8 Kombinace atributu word a hledaného výrazu ve formě [word="sama"] umožňuje dohledat pouze zadaný zápis výrazu (tj. *sama*, nikoliv *Sama*, *SAMA* apod.). Další varianty zápisu by byly dohledatelné při rozšíření dotazu [word="(?i)sama"]. Přidání této podmínky by však zkomplikovalo zpracování složitějších dotazů (viz dále), které už tak kladly na korpusové vyhledávání nemalé nároky, což se projevovalo znatelnými časovými prodlevami mezi zadáním CQL dotazu a zobrazením nalezených výsledků. Nadto lze předpokládat, že by byl nárůst relevantních dokladů při zahrnutí různých nestandardních způsobů zápisu nepatrný, a tedy zanedbatelný.

9 Korpus SYN v12 jsem využila i pro všechny další korpusové vyhledávky prezentované v tomto článku. Nejedná se však o korpus tzv. reprezentativní (jakkoliv může být pojetí reprezentativnosti korpusu problematické, viz Chromý (2014) či Cvrček et al. (2016)), převažují v něm totiž publicistické texty. Výsledky výzkumu tak mohou být do jisté míry zkreslené, mohou reflektovat užití sledovaných jazykových prostředků především v publicistice. Stále však podávají informace o jeho užívání v současných českých textech. Za výhodu korpusu SYN v12 považuji, že v době provádění výzkumu se jednalo o korpus zahrnující nejaktuálnější jazyková data.

10 V této formulaci je *sama* tvarem nom. sg. fem. a *sebe* tvarem gen. sg. fem.

či *dokázat* (*většina lidí dokáže sama sebe psychicky zničit*). Forma dotazu také do jisté míry upozadila reflexivní slovesa, do vyhledávání nebyla zahrnuta užití typu *představila si sama sebe*, sloveso *představit si* se však do seznamu lemmat dostalo díky umístění komponentu *si* na příklonné pozici (např. *nedovedu si představit sama sebe v paruce*).[11]

S ohledem jednak na množství, jednak na problematičnost některých nalezených výsledků jsem ručně protřídila 50 nejfrekventovanějších kombinací slovesných lemmat a daných dvou tvarů zájmen a odstranila jsem z nich opakující se výskyty sloves, slovesa s jinou než akuzativní vazbou a také slovesa, která sice mohou mít akuzativní vazbu, ale v nalezených kontextech užití ji – často – nemají (viz výše sloveso *dokázat*).[12] Touto revizí jsem získala seznam 26 sloves s akuzativní vazbou, po nichž následuje spojení *sama sebe* / *sebe sama* nejčastěji. Jedná se konkrétně o slovesa *překonat*, *najít*, *poznat*, *vidět*, *hledat*, *překonávat*, *přesvědčit*, *překvapit*, *hrát*, *vnímat*, *přesvědčovat*, *poznávat*, *ztratit*, *představit*, *přijmout*, *slyšet*, *popřít*, *zničit*, *kontrolovat*, *znát*, *hodnotit*, *pochopit*, *popírat*, *nalézt*, *milovat*, *požírat*. Poté jsem zjišťovala, jak se ve spojení s těmito slovesy užívá *sama sebe* / *sebe sama* v bezprostřední pravovalenční pozici i zda a do jaké míry se tato praxe odchyluje od současné kodifikace. Vedle toho jsem ověřovala též výskyt konkurenčních, složených tvarů zájmena *sám* (*samého*, *samou*, *samých* apod.) v kombinaci se zájmenným tvarem *sebe* po daných slovesech. Jelikož bylo třeba získat výskyty různých spojení zájmenných tvarů po vybraných tvarech jednotlivých sloves, použila jsem pro vyhledávání CQL dotaz typu [lemma="překonat"&tag="V.MS.*"][word="sama|sebe|sám|samého"][word="sama|sebe|sám|samého"], v němž jsem dle potřeby obměňovala 1. infinitivy, 2. morfologické značky pro gramatický rod a číslo slovesa, 3. seznam tvarů zájmena *sám*. Relevantní tvary zájmen *sám* a *se* musely být v dotazech vždy vypsány, neboť při použití jejich lemmat bychom dostali i spojení jako *sám sobě*, *samo sebou* apod.

V tabulkách níže jsou sečteny výskyty sledovaných forem zájmen použitých po výše vypsaných slovesech.[13] Na základě užívání jmenných spojení (včetně tvarů *sama sebe* / *sebe sama* tam, kde to současná kodifikace nepřipouští) v různých pádech a rodočíslech lze vymezit čtyři skupiny (A–D):

---

[11] Vzhledem k tomu, že se jak sloveso *představit*, tak sloveso *představit si* pojí s akuzativem, není jejich souvýskyt pro kvantitativní analýzu problematický.

[12] Kvůli duplicitnosti byly vyřazeny výsledky obsahující *poznat*, *najít*, *vidět*, *překonat*, *vnímat*, *přijmout*, *hledat*, *překonávat*, *poznávat*, *pochopit*, kvůli „neakuzativní“ vazbě výsledky obsahující *být*, *ptát (se)*, *vážit (si)*, *mít*, *moci*, *zeptat (se)*, *muset*, *začít*, *dokázat*, *snažit (se)*, *chtít*.

[13] Vzhledem k velkému množství výskytů nebyla provedena kontrola relevantnosti všech nalezených dokladů (a to ani u verbálních substantiv a předložek, viz níže).

A) Existují odlišné jmenné tvary zájmena *sám* pro nominativ a akuzativ, přičemž jednomu z těchto pádů odpovídá tvar *sama*.

	mask. an. sg.	fem. sg.
nom.	sám sebe	sama sebe
	2455	996
	sebe ?sám	sebe ?sama
	2	67
akuz.	sama sebe	samu sebe
	27	319
	sebe sama	sebe samu
	91	158
akuz.	sebe samého	sebe ?samou
	13	0
	?samého sebe	?samou sebe
	2	0

Tabulka 1: Počty výskytů různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se* po slovesech s akuzativní vazbou – skupina A.

B) Existují odlišné jmenné tvary zájmena *sám* pro nominativ a akuzativ, přičemž žádnému z pádů neodpovídá tvar *sama*.

	mask. an. pl.
nom.	sami sebe
	1061
	sebe ?sami
	2
akuz.	samy sebe
	3
	sebe samy
	0

	mask. an. pl.
akuz.	sebe ?samé
	16
	?samé sebe
	0
?[14]	?sama sebe
	8
	sebe ?sama
	36

Tabulka 2: Počty výskytů různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se* po slovesech s akuzativní vazbou – skupina B.

C) Jmenné tvary zájmena *sám* jsou v nominativu a akuzativu homonymní, mají podobu *sama*.

	neutr. pl.
nom. + akuz.	sama sebe
	3
	sebe sama
	0

	neutr. pl.
akuz.	sebe ?samá
	0
	?samá sebe
	0

Tabulka 3: Počty výskytů různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se* po slovesech s akuzativní vazbou – skupina C.

[14] Otazník samostatně umístěný v prvním sloupci signalizuje problematičnost morfologické kategorizace příslušných tvarů.

D) Jmenné tvary zájmena *sám* jsou v nominativu a akuzativu homonymní, mají jinou podobu než *sama*.

	mask. inan. sg.	neutr. sg.	mask. inan. pl.	fem. pl.
nom. + akuz.	sám sebe	samo sebe	samy sebe	samy sebe
	100	50	16	21
	sebe sám	sebe samo	sebe samy	sebe samy
	0	0	0	1
?	?sama sebe	?sama sebe	?sama sebe	?sama sebe
	2	5	0	0
	sebe ?sama	sebe ?sama	sebe ?sama	sebe ?sama
	7	6	0	1
akuz.	sebe ?samý	sebe ?samé	sebe ?samé	sebe ?samé
	0	1	0	0
	?samý sebe	?samé sebe	?samé sebe	?samé sebe
	0	0	0	0

Tabulka 4: Počty výskytů různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se* po slovesech s akuzativní vazbou – skupina D.

Z představených dat vyplývá několik pravidelností či tendencí:

1. Jmenné tvary vždy převažují nad tvary složenými. Vzhledem k tomu, že slovníky (SSČ; SSJČ) uvádějí možnost užití složeného tvaru pouze v akuz. sg. mask. an., není toto zjištění nijak překvapivé. Zajímavější je, že slovníky považují tvar *samého* za častější než tvar *sama*. Korpusová analýza však toto tvrzení vyvrací – spojení *sebe samého* a *samého sebe* jsou doložena u analyzovaných sloves dohromady pouze 15×, kdežto konkurenční podoby s týmiž gramatickými kategoriemi *sama sebe* a *sebe sama* jsou zachyceny v daném vzorku celkem 118×; tento rozdíl je statisticky signifikantní.[15]
2. Se spojeními *sama sebe* a *sebe sama* se můžeme setkat téměř u všech kombinací gramatických kategorií jmenného rodu (včetně životnosti) a čísla (vyjma mask. inan. pl.). Tyto podoby se tedy opravdu objevují i tam, kde je aktuální kodifikace nedoporučuje, byť v různé míře. Roli přitom zřejmě hraje gramatické číslo – je-li sloveso v singulárovém tvaru, vyskytují se po něm analyzovaná spojení častěji (v 17,7 % případů po slovese ve tvaru neutr. sg. a v 8,3 % po slovese ve tvaru mask. inan. sg.) než po slovese v plurálovém

[15] Pro statistické výpočty byl využit nástroj Calc: Korpusová kalkulačka (konkrétně modul 2 slova v 1 korpusu). Srovnávání vycházela z korpusu o velikosti 5 174 701 189 tokenů a byla provedena pomocí chí-kvadrátového testu s hladinou významnosti 0,05.

tvaru (ve 3,9 % případů po slovese v mask. an. pl. a ve 4,3 % po slovese ve tvaru fem. pl.).

3. Zaměříme-li se pouze na kodifikované jmenné tvary, můžeme si všimnout, že většinou převažuje slovosled se zájmenem *sám* na prvním místě (např. *konečně jsem našel sám sebe*; *Beth viděla sama sebe jako oběť*; *opozice překvapila samu sebe*). Jinak je tomu pouze u akuz. sg. mask. an., u nějž je běžnější slovosled *sebe sama* – nejedná se přitom o náhodu, rozdíl mezi výskyty *sama sebe* a *sebe sama* jakožto tvarů akuz. sg. mask. an. je statisticky signifikantní.
4. Pokud je zájmeno *sám* umístěno na prvním místě, většinou mívá tvar nominativu nebo se jedná o homonymní tvar nominativu a akuzativu. V praxi tedy zřejmě převažuje užití zájmena *sám* na této pozici jakožto doplňku řízeného podmětem.
5. Co se dvojice výrazů *sama sebe* a *sebe sama* týče, druhá varianta převažuje u většiny rodočísel. Výraznou výjimku tvoří nom. sg. fem., kde je jednoznačně častější první varianta slovosledu (a daný rozdíl je statisticky signifikantní). Toto zjištění je však v souladu s předchozím bodem.[16]

Vzhledem k tomu, že se mezi 50 nejčastějších kombinací slovesných lemmat s výrazy *sama sebe* či *sebe sama* dostala i tři slovesa s genitivní vazbou (*ptát se*, *zeptat se* a *vážit si*[17]), je třeba okomentovat i toto zjištění. Vysokou frekvenci výskytu daných sloves lze vysvětlit především tím, že tvar *sama* jakožto doplněk řízený podmětem odpovídá nom. sg. fem., zcela běžně tak stává po slovesných tvarech s kongruentními gramatickými kategoriemi: *Eva se v duchu ptala sama sebe*; *pak bych si nevážila sama sebe*. To ostatně platí i pro slovesa s akuzativní vazbou, u nich se však s analyzovaným spojením setkáme dle aktuální kodifikace v nenáležitých pozicích častěji (viz výše bod 2), než je tomu u tří sloves s genitivní vazbou. U nich se v těchto pozicích spojení *sama sebe* / *sebe sama* buď nevyskytuje (mask. inan. sg.: 0 vs. 4× *sám sebe*; fem. pl.: 0 vs. 20× *samy sebe* a 3× *sebe samých*), nebo pouze výjimečně (u mask. an. sg. v 1,2 % ze 424 případů a u mask. an. pl. ve 2,7 % ze 113 případů).[18]

---

[16] Nicméně pro část pisatelů jsou přijatelná i vyjádření typu *(žena) přesvědčila sebe sama* – pokud se zaměříme pouze na konkurenci *sama sebe* / *sebe sama* po slovese ve tvaru sg. fem., zjistíme, že druhá varianta tvořila 6,3 % případů. Oproti tomu analogické vyjádření typu *(muž) přesvědčil sebe sám* bylo zastoupeno jen 0,1 % výskytů.

[17] Ruční kontrola potvrdila, že ve všech nalezených dokladech bylo použito zvratné sloveso *vážit si*, nikoliv nezvratné *vážit*.

[18] U neutr. sg. se pak jedná o 50 %, toto číslo se však rovná jedinému dokladu (vedle jediného dokladu tvaru *samo sebe*). Vzhledem k celkovému počtu výskytů 2 však nemá tento údaj výpovědní hodnotu.

4 Současné užívání výrazu *sama sebe* / *sebe sama* ve spojení s verbálním substantivem

Jak jsem popsala výše, spojení *sama sebe* / *sebe sama* se vyskytuje především po slovesech s akuzativní vazbou. Ta se při nominalizaci mění na genitivní vazbu, např. *píše dopis* > *psaní dopisu* (Karlík – Nübler, 1998). Podle tohoto pravidla by se tedy měla měnit i forma analyzovaných spojení, např. *(muž) vidí sama sebe* > *vidění sebe samého*. Podíváme se proto nyní, které kombinace tvarů sledované dvojice zájmen se uplatňují po verbálních substantivech v korigovaném psaném jazyce.

Nejprve jsem (podobně jako u sloves) vyhledala verbální substantiva, po nichž nejčastěji následuje v bezprostřední blízkosti spojení *sama sebe* / *sebe sama*, a to pomocí CQL dotazu [tag="N.N…*"&lemma=".*ní"][word="sebe|sama"][word="sama|sebe"].[19] Ze seznamu 50 nejfrekventovanějších spojení substantiv s výrazy *sama sebe* a *sebe sama* jsem odstranila opakující se substantiva[20] a získala jsem tak 39 substantiv: *hledání*, *poznání*, *vnímání*, *překonání*, *překonávání*, *poznávání*, *pochopení*, *hodnocení*, *vyjádření*, *nalezení*, *objevování*, *popření*, *zkoumání*, *vidění*, *prožívání*, *zdokonalování*, *vykrádání*, *chápání*, *pozorování*, *opakování*, *obelhávání*, *focení*, *podceňování*, *prosazení*, *prosazování*, *uvědomění*, *zlepšování*, *ohrožení*, *ovládání*, *zviditelnění*, *přesvědčování*, *představení*, *předvádění*, *shazování*, *zdokonalení*, *darování*, *fotografování*, *obětování*, *řízení*. U nich jsem následně ověřovala výskyt různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se* pomocí CQL dotazu typu [lemma="hledání"][word="sebe|sama|samého|samé|samých"][word="sebe|sama|samého|samé|samých"], v němž jsem obměňovala substantiva. Získané výsledky se přitom od spojení sloves a sledovaných zájmenných tvarů zásadně liší ve dvou ohledech. Jednak v případě genitivních složených tvarů zájmena *sám* dochází k rozsáhlejší homonymii, jednak u tvaru *sama* nelze bez ručního třídění dat určit, ke kterému rodočíslu má odkazovat.[21] Proto s touto gramatickou kategorií pracuji u verbálních substantiv méně podrobně, než tomu bylo u sloves.

---

[19] Vyhledávání bylo tedy omezeno na substantiva neutra zakončená na *-ní*, přestože substantiva mohou být od sloves utvořena i jinak a mít jiný gramatický rod, např. *využít* > *využití*, *inspirovat* > *inspirace*, *charakterizovat* > *charakteristika*.

[20] Konkrétně se jednalo o substantiva *hledání*, *poznání*, *překonání*, *překonávání*, *vnímání*, *poznávání*, *pochopení*, *nalezení*, *vyjádření*, *přesvědčování*, *objevování*.

[21] Mnohdy však pravděpodobně půjde o užití generického maskulina (viz doklady z korpusu: *tématem románu je hledání sebe sama*, *poznání sebe sama je vždycky nepříjemné*, *život je o překonávání sama sebe* aj.).

mask. an. sg. + mask. inan. sg. + neutr. sg.	sebe samého	301
	?samého sebe	1
fem. sg.	sebe samé	154
	?samé sebe	0
pl. (všechny rody)	sebe samých	196
	?samých sebe	2
?	?sama sebe	998
	sebe ?sama	3411

Tabulka 5: Počty výskytů různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se* po verbálních substantivech.

Na základě výskytů jednotlivých forem lze dospět ke dvěma zásadním zjištěním:

1. Po verbálních substantivech výrazně převažuje spojení typu *sama sebe* / *sebe sama* (bylo užito v 87,1 % zkoumaných případů), přestože toto užití není v souladu se současnou kodifikací. Podle ní jsou zde totiž náležité pouze genitivní složené tvary zájmena *sám*.
2. Pokud se zaměříme pouze na dvojici tvarů *sama sebe* / *sebe sama*, zjistíme, že častější je slovosled *sebe sama* (77,4 % vs. 22,6 %).[22]

5 Současné užívání výrazu *sama sebe* / *sebe sama* ve spojení s genitivními předložkami

Vzhledem k běžnému výskytu sledovaných spojení po verbálních substantivech (kde bychom mohli očekávat převahu kodifikovaných genitivních složených tvarů zájmena *sám*) jsem se rozhodla zaměřit se ještě na výskyt daných spojení po předložkách s genitivní vazbou. Z Mluvnice současné češtiny 1 (Cvrček et al., 2010, s. 284) jsem proto převzala desítku genitivních předložek nejčastěji se vyskytujících v psaných textech: *z*, *do*, *od*, *u*, *podle*, *bez*, *kolem*, *za*, *během*, *vedle*. Z nich jsem vyloučila předložku *za*, neboť se může pojit též s akuzativem. U zbylých devíti předložek jsem pak podobně jako u verbálních substantiv ověřovala výskyt různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se*, a to pomocí CQL dotazu typu [lemma="bez"][word="sebe|sama|samého|samé|samých"][word="sebe|sama|samého|samé|samých"], v němž jsem obměňovala předložky. Následně jsem vyloučila z analýzy ještě předložky *kolem* a *vedle*, neboť mnoho, ne-li přímo většina dokladů těchto předložek následovaných spojením tvarů *sebe samé* nebyla relevantních – druhé zájmeno často rozvíjelo následující výraz (např. *měl kolem sebe samé přátele*; *viděl kolem*

[22] Tento slovosled převažuje po všech verbálních substantivech s výjimkou *přesvědčování*, kde varianta *sama sebe* převyšuje variantu *sebe sama* o dva doklady (19 : 17), daný rozdíl však není statisticky signifikantní.

sebe samé známé tváře; *nakladl vedle sebe samé perly*). Následující tabulka proto uvádí součet výskytů sledovaných kombinací tvarů po zbývajících sedmi předložkách:[23]

Tabulka 6: Počty výskytů různých kombinací tvarů zájmen *sám* a *se* po genitivních předložkách.

mask. an. sg. + mask. inan. sg. + neutr. sg.	sebe samého	425
	?samého sebe	0
fem. sg.	sebe samé	296
	?samé sebe	1
pl. (všechny rody)	sebe samých	405
	?samých sebe	0
?	?sama sebe	13
	sebe ?sama	1281

Z dat v tabulce vyplývá následující:

1. Po analyzovaných předložkách s genitivní vazbou převažuje s 53,4 % užití dosud nekodifikované spojení *sebe sama* nad kodifikovanými složenými tvary.[24] Tento rozdíl je statisticky signifikantní.
2. Opačný slovosled zájmen (*sama sebe*) je zcela marginální.

6 Diskuse

Data ukázala, že pokud spojení typu *sám sebe* / *sebe sám* následuje po slovesu s akuzativní valencí, je v psané češtině preferován slovosled, v němž tvar zájmena *sám* stojí před tvarem zájmena *se* a je řízen podmětem. Zájmeno *sám* se však může shodovat jednak s podmětem (i nevyjádřeným; *přesvědčila sama sebe*), jednak s předmětem *sebe* (*přesvědčila sebe samu*). Přestože se běžně doplněk *sám* řízený podmětem vyskytuje těsně za slovesem a doplněk řízený předmětem až za zájmenem *sebe*, setkáváme se v úzu v nezanedbatelné míře též s inverzním slovosledem (*přesvědčil sama sebe*, příp. *(někteří při cvičení) překvapili samy sebe*; u akuz. sg. fem. inverzní slovosled dokonce převažuje: *přesvědčila samu sebe*).

Srovnání slovosledných uspořádání tvarů *sama sebe* a *sebe sama* užitých po slovesech s akuzativní valencí (tj. v kontextech náležitých i nenáležitých z hlediska kodifikace) a po verbálních substantivech a předložkách pojících se s genitivem

[23] Respektive po šesti předložkách, počet výskytů po předložce *během* byl totiž ve všech kombinacích 0 (zřejmě kvůli její sémantice).

[24] Z šestice vybraných předložek se tomu však vymykají předložky *u* a *od*, u nichž převažují naopak složené tvary, a to v poměru 112 : 71 a 273 : 260 (druhý rozdíl však není statisticky signifikantní).

(tj. v kontextech nenáležitých z hlediska kodifikace) pak ukázalo, že bývá preferována druhá varianta. První slovosledné řešení převažuje pouze u tvarů nom. sg. fem. a nom. i akuz. pl. neutr. zájmena *sám* užitých bezprostředně po slovese. Ačkoliv v neutru dochází k tvarové homonymii, je *sama* v tomto případě pravděpodobněji tvarem nominativním. Nepřímo na to ukazuje jednak analogie s nominativním tvarem sg. fem., jednak kontrast s tvarem akuz. sg. mask. an., kde se tvar *sama* vyskytuje naopak až na druhém místě. Toto zjištění je tedy v souladu s výše popsanou tendencí řídit tvar zájmena *sám* podmětem, když toto zájmeno stojí před předmětem vyjádřeným zájmenem *sebe*. Při užití sledovaných spojení zájmen po verbálním substantivu či po genitivní předložce nemůže být tvar zájmena *sám* řízen podmětem, ale jedině předmětem, a proto zde výrazně převažuje druhé slovosledné řešení – *sebe sama*. Opačný slovosled (*sama sebe*) se vyskytuje jen výjimečně po genitivní předložce, při umístění dané dvojice zájmen po verbálním substantivu je však dané slovosledné uspořádání poměrně frekventované. Tento rozdíl lze snad vysvětlit vztahem mezi verbálními substantivy a slovesy.

Analýza tedy potvrdila, že se spojení *sama sebe* / *sebe sama* užívá v současné češtině i tam, kde to aktuální kodifikace nedoporučuje. Nabízí se proto otázka, proč tomu tak je. Projevuje se zde patrně souhra několika faktorů:

a) Jelikož se daná spojení zájmen vyskytují po slovesech ve tvaru sg. fem. i sg. mask. an., může vést tvarová homonymie zájmen k představě unifikované (ustrnulé) podoby spojení *sama sebe* / *sebe sama*.

b) Sledovaná spojení se často objevují po verbálních substantivech,[25] která jsou odvozena od sloves s akuzativní vazbou. Je tedy možné, že jej uživatelé češtiny přejímají od těchto sloves i pro substantiva (*překonal sama sebe* / *sebe sama* > *překonání sama sebe* / *sebe sama*).

c) *Sebe* je nejen tvarem akuzativním, ale i genitivním – pokud se tedy v akuzativu (typicky po slovesech) užívá spojení *sama sebe* / *sebe sama*, může se odtud tvar *sama* vlivem tvaru *sebe* dostávat i do genitivu (viz užití po verbálních substantivech či genitivních předložkách). Navíc je *sama* (mj.) jmenný tvar ak. sg. mask. an. a pro jmennou deklinaci v tomto rodočísle platí, že se akuzativní tvar shoduje s tvarem genitivním (např. *pána*).

O užití spojení *sama sebe* / *sebe sama* v genitivu se zmiňuje Trávníček (1951, s. 547) ve své Mluvnici spisovné češtiny 1, kde mj. píše: „Vztahuje-li se doplňkové *sám* ke zvratnému osobnímu zájmenu *se*, mívá v kniž. jazyce novotvary: v 2. p. jedn. m.

[25] Viz též desítku nejčastějších slovních tvarů, které bezprostředně předcházejí spojení *sama sebe* / *sebe sama*: *překonávání*, *poznání*, *překonání*, *hledání*, *vnímání*, *ptala*, *poznávání*, *karikaturou*, *překonala*, *vážit (si)*.

(stř.) *sama* místo *samého*: *do sebe sama*, *styděti se sama sebe*.“ Možnost užití spojení *sama sebe* / *sebe sama* v genitivu, respektive v gen. sg. mask. an., je implicitně uvedena taktéž v SSJČ příkladem: „*nebyl pánem sebe samého*, zast. a kniž. *sama sebe*“. Velice podrobně se navíc daným spojením věnoval již Zubatý (1921) v Naší řeči. Vzhledem k cíli tohoto článku nám však postačí zjištění, že pronikání spojení *sama sebe* / *sebe sama* do genitivu není jevem objevivším se až během posledních let a že vzhledem k četnosti výskytu tohoto spojení po verbálních substantivech a genitivních předložkách nelze zmíněný jazykový prostředek považovat ani za knižní, ani za zastarávající či zastaralý.

7 Závěr

Podrobná analýza současného zacházení se spojením *sama sebe* / *sebe sama* ukázala, že se tento jazykový prostředek uplatňuje značně (dokonce převážně) na místě genitivu, jak jsme viděli na jeho užívání po verbálních substantivech a vybraných předložkách. Méně často, přesto nezanedbatelnou měrou se objevuje i po slovesech s akuzativní vazbou, s jejichž gramatickými tvary jsou v některých rodočíslech kongruentní jiné (složené) tvary zájmena *sám*. Nezbývá tedy než konstatovat, že současná doporučení ohledně užívání spojení *sama sebe* / *sebe sama* jsou zastaralá, a proto by měla být aktuální kodifikace pozměněna směrem ke zrovnoprávnění tohoto jazykového prostředku s konkurenčními spojeními obsahujícími složené genitivní a akuzativní tvary zájmena *sám* nebo by ho měla alespoň tolerovat.

LITERATURA

Cvrček, Václav (2019): *Calc: Korpusová kalkulačka* [online]. Praha: FF UK. <http://www.korpus.cz/calc>.

Cvrček, Václav – Čermáková, Anna – Křen, Michal (2016): Nová koncepce synchronních korpusů psané češtiny. *Slovo a slovesnost*, 77(2), s. 83–101.

Cvrček, Václav – Kodýtek, Vilém – Kopřivová, Marie – Kováříková, Dominika – Sgall, Petr – Šulc, Michal – Táborský, Jan – Volín, Jan – Waclawičová, Martina (2010): *Mluvnice současné češtiny: 1, Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.

Čechová, Marie – Dokulil, Miloš – Hlavsa, Zdeněk – Hrbáček, Josef – Hrušková, Zdeňka (2011): *Čeština – řeč a jazyk* [3., doplněné a upravené vydání]. Praha: SPN – pedagogické nakladatelství.

Havránek, Bohuslav – Jedlička, Alois (1981): *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Chromý, Jan (2014): Korpus a reprezentativnost. *Naše řeč*, 97(4–5), s. 185–193.

Internetová jazyková příručka [online] (2008–2025). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Cit. 23. 10. 2024. <http://prirucka.ujc.cas.cz/>.

Karlík, Petr – Nübler, Norbert (1998): Poznámky k nominalizaci v češtině. *Slovo a slovesnost*, 59(2), s. 105–112.

MČ2: Komárek, Miroslav – Kořenský, Jan – Petr, Jan – Veselková, Jarmila (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny: 2, Tvarosloví*. Praha: Academia.
PMČ: Karlík, Petr – Nekula, Marek – Rusínová, Zdenka (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
SSČ: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2005). Praha: Academia.
SSJČ: *Slovník spisovného jazyka českého* (1960–1971). Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
SYN v12: *Korpus SYN* [online; verze 12] (2024). Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Cit. 23. 10. 2024. <www.korpus.cz>.
Šimandl, Josef (2000): Morfologická problematika v jazykové poradně (3. část). *Naše řeč*, 83(4), s. 169–192.
Šmilauer, Vladimír (1966): *Novočeská skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Šmilauer, Vladimír (1972): *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
Trávníček, František (1951): *Mluvnice spisovné češtiny 1, 2*. Praha: Slovanské nakladatelství.
VAGSČ: Štícha, František – Vondráček, Miloslav – Kolářová, Ivana – Smejkalová, Kamila – Giger, Markus – Osolsobě, Klára – Petkevič, Vladimír – Veselý, Luboš – Lukešová, Lucie – Panevová, Jarmila – Ševčíková, Magda – Bílková, Jana – Kopáčková, Lucie – Půda, Aleš (2021): *Velká akademická gramatika spisovné češtiny. II, Morfologie – morfologické kategorie / flexe*. Praha: Academia.
Vyšetřovat sami sebe vs. samy sebe. [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Cit. 14. 02. 2025. <https://ujc.cas.cz/cs/zajimave-dotazy/vysetrovat-sami-sebe-vs-samy-sebe/>.
Zubatý, Josef (1921): O zájmeně „sám“. *Naše řeč*, 5(6), s. 161–17.

Ústav pro jazyk český AV ČR
Letenská 123/4, 118 00 Praha 1
klara.dvorakova@ujc.cas.cz

Tento článek je volně přístupný na základě licence *Creative Commons Uveďte původ 4.0 Mezinárodní veřejná licence*, která umožňuje používání, šíření a reprodukci článku za podmínky, že původní článek bude řádně citován. Licenční podmínky jsou dostupné zde: https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.cs.

This is an open access article under the terms of the *Creative Commons Attribution 4.0 International Public License*, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original article is properly cited. The license terms are available here: https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode.